ЛІТЕРАТУРНІ ДІАЛОГИ

Сергій ТАРАДАЙКО,
м. Запоріжжя

ЩОДО «РАЦІО»

— Виходить, це не одне
й те саме, — сказав Сократ, —
рівні речі й сама рівність.
Платон. *Федон*

Ця думка з уславленого «Федона», хай спочатку і непомітно, пізніше стає для Заходу визначальною. В античному світі оте поняття про «рівність» іще не мало застосування, бо люди, що над усе цінували саме довершеність і перевагу, не готові були сприймати це поняття. — Та Платон уже відчуває його потужність і найперше відокремлює «рівні речі» від ідеї самої рівності: «Ми знаємо, що існує поняття рівності, причому я маю на увазі не те, коли колода буває рівною колоді, камінь — каменю і тому подібне, а щось інше, відмінне від усього цього, — рівність як таку»[1].

Але час ідеї рівності, напевне, ще не настав. І, скажімо, середньовіччя ще так само не сприймає подібну думку. Це й не дивно, бо цілком ієрархічне за побудовою суспільство, по суті, не потребує того поняття.

Вирішальні й глибокі зміни відбулися тільки при зламі феодального типу стосунків, і, звичайно, тут одразу можна згадати появу вільної людини, Та насправді не менше значення мали зміни в економічній сфері розподілу. — На відміну від натуральних відносин, як у минулому, віднині все частіше використовуються *гроші*. Й це суто практичне, здається, зрушення викликає великі зміни в самому мисленні. Зрозуміти те, що сталося, нам нескладно, принаймні хоча б тому, що те саме відбувається й дотепер.

Уявімо собі ситуацію, достеменно відому кожному. — Ти збираєшся купити потрібну річ і розмірковуєш: а чи варта вона грошей, які треба за неї віддати? Ти прискіпливо по-рівнюєш одне з одним. — Оту річ, яку хотів би таки придбати, й ті гроші, що доведеться за неї сплатити. Саме тут і нагадує про себе «рівність». І не в якихось абстракціях, а насамперед у звичайному повсякденному житті. Та простежимо ту подію трохи далі. — Припустімо, тобі сподобалася ця річ і ти вирішив її придбати. Тобто має відбутись обмін, адже ти можеш отримати річ, якщо торговець отримає гроші. Й наголосимо: сам обмін якраз і підтверджує певну «рівність» одного і другого чи хоч те, що, по суті, ми погодилися вважати це за рівність.

Як бачимо, задається ніби таке собі «рівняння». При цьому його сила полягає не в математичних побудовах, а в очевидності й інтуїції, що постали зі щоденної

[1] *Платон.* Діалоги. — К.: Основи, 1999. — С. 250.

людської практики. Немає жодного сумніву, що настійливе й повсякчасне повторення щойно згаданої ситуації не могло не позначитися врешті-решт і на самому нашому мисленні.

Повернімося до Платона, що відразу розрізняє «рівні речі» та, власне, рівність як таку. Звісно ж, у випадку тої купівлі позначається саме рівність. — Адже гроші й товар є не просто не «рівними» (не тотожними), а настільки відмінними, наскільки це можливо. Тобто гроші видаються чимось умовним, а товар, очевидно, чимось окремим і самодостатнім. Ідеться про дуже різні й несумісні, по суті, виміри, хоча саме між ними й виникає дивне рівняння… Надалі воно владно підпорядковує собі й думку, й саме життя.

Це відразу ж відчувається на найвищому рівні мислення. — Згадаймо про Декарта з його славетним *ego cogito, ergo sum*, адже знову зіставляються дуже різні буттєві виміри: «Я мислю, отож існую».

З одного боку, це знов-таки щось уявне й насправді лише «мислиме». Проте, з іншого, тут ідеться про безперечність існування самого себе, й тому про дещо реальне. Та, звісно, найважливішим є те, що, за всієї тієї різниці, згадані виміри цілковито, можна сказати, *відповідають* один одному та взаємно підтверджують один одного. Ніби гроші й товар, або ж «рівняння»… В «Європейському нігілізмі», де Гайдеґер аналізує тезу Декарта, зазначено, що вона «виглядає майже як “рівняння”» [1].

Звичайно, вже саме слово «рівняння» таки нагадує про математику. Недаремно, коли казати про Декарта, він і філософ, і математик. Уявімо собі систему координат, яку назвали на його честь. Отже, можемо кожну точку, що позначена на поверхні, вказати й зовсім інакше — через її координати. Тобто відстань, яка відкладена від осей та вимірюється в якихось одиницях. Але це вже дещо знайоме. Бо, з одного боку, — це знов-таки щось умовне (координати), проте, з іншого, — це конкретне місце у просторі (певна точка). Дещо «мислиме» й «просторове», ніби декартівські субстанції. Й головне: вони точно відповідають одне одному.

Зауважимо, це доба, коли саме математична форма знання визначає його канони. При цьому дух математики виявляє себе насамперед у рівнянні. Хоч якими незрозумілими для звичайної, так би мовити, людини виглядають оті побудови, ми можемо бути впевнені, що десь у середині всього виразу неодмінно постане знак (=), який, по суті, й надаватиме тому виразу смисл… Адже ліва частина рівняння має дорівнювати правій.

Тож утворюється схема, без якої неможлива була б наука, принаймні тої доби. — Взяти, наприклад, оте «дія дорівнює протидії». Не надто важливо, що сьогодні згадана формула не вважається бездоганною, бо важливішим є відтво-

[1] *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. — СПб.: Наука, 2007. — С. 176.

рення самої будови думки. Чи згадаймо ще про закони збереження. Власне, справа не стільки в «імпульсі» чи в «енергії», скільки в тому ж таки знайомому вже способі мислення. — Хай там що може статись, але скільки чого було, саме стільки й має лишитись. І, таким чином, якась одна величина має дорівнювати другій. Отже, згадана нами схема набуває тут особливої, несподіваної ваги й визначає все розуміння світобудови…

Та варто наголосити, що зазначена форма думки поширилась і далеко поза межами науки. Це й не дивно, — згадаймо, що постало подібне мислення зі сфери купівлі-продажу.

Й, напевно, невипадково для комерційної діяльності було створене дещо схоже… на закони збереження. Це бухгалтерський облік. Усе будується тут, як відомо, на «подвійному записі». Бо будь-які рухи коштів є водночас і відніманням від одного, і додаванням до чогось іншого, й те, що віднялося, зрозуміло, буде дорівнювати тому, що додалося. Бо це, звісно, ті самі кошти. Дебет і кредит. — Або берем активи й пасиви. Тут уявлення про «баланс» є, безперечно, визначальним. Отже, знову ж таки рівняння.

Взагалі все розуміння підприємництва ніби зважує доходи і видатки. При цьому точкою відліку стає рівність одного й іншого, хай досить умовна, проте все ж таки рівність. І тоді: перевищення доходів означатиме прибуток, а перевищення видатків, ясна річ, означає збиток. Але подібні міркування, власне, й ґрунтуються на припущенні хоча б уявної рівно-ваги чи *рівності*… Таким чином, ота давня думка Платона стає на диво розповсюдженою й поширюється на різні сфери життя.

Переконатись у тому легко: згадаймо про види спорту, де перемога визначається за рахунком. Адже тут, якщо подивитись, відбувається те саме. Кожна гра починається з «нульового», тобто рівного рахунку, тож оцінка перебігу й підсумку тої гри відраховується від нього: коли більше забили ми, це, зрозуміло, перемога (ніби прибуток), а коли вже суперники, це поразка (неначе збиток). Але знову треба зазначити, що в основу такого бачення покладено саме рівність. І, певно, невипадково тут передбачена можливість іще й нічийного, тобто рівного результату.

На відміну від античного змагання, де суперника треба випередити й подолати суто буквально — перекинути на спину чи швидше за нього бігти, — тут ідеться про дещо інше. Бо триває ще й така собі калькуляція… Зрозуміло, що глядачі відзначають окремі дії чи прийоми спортсменів, але *смислом* усього дійства стає саме його рахунок. Отже, змінюється насправді, власне, спосіб осмислення. Й зазначимо, що стосується це не виключно вчених і підприємців, а, по суті, всього суспільства. — Тобто можна казати про зміну самого мислення тої доби.

Не помилимось, якщо побачимо тут ознаки *раціоналізму*, саме його домінування було помітне від початку Нового часу на Заході. Тільки що таке дійсно раціоналізм? У звичайному розумінні це впевненість у можливостях і надійності розуму. В окремому, трохи вужчому сенсі це протиставлення й суперечка з «емпіризмом» і його ставкою на досвід. — У будь-якому випадку це визнання вирішальної ролі розуму. Недаремно ж і сам термін утворений від латинського слова *ratio*, тобто «розум»… Але погодьмося, це тлумачення надто схоже на тавтологію. Причому таке становище тим більше неприємне, що йдеться про раціональність, отже, дещо, за визначенням, осмислене й усвідомлене. Звичайно, бажано мати конкретніше розуміння щодо, власне, раціональної форми думки.

Напевне, чи не найглибшою прикметою цього мислення стає щойно розглянута тема рівності. Бо саме таке дорівнювання (між явно відмінними й протилежними сторонами) дає змогу відчути смисл.

Але потрібно нагадати: за всієї, здавалося б, умоглядності тої схеми, насправді вона постала зі щоденної стихії купівлі-продажу. Саме тут, як ніде переконливо й зрозуміло, щось одне врівноважувалося з іншим і закладало, таким чином, основи раціонального типу мислення. — Зазначимо, недаремно слово «раціо» спочатку, ще старою давньоримською латиною, позначало… доволі вдалу комерційну операцію.

Та поширення теми «рівності» відбувалося не тільки з боку торгівлі.

Нагадаймо, все починалося з розпаду феодальної форми стосунків. А відтак людина звільнялася від васальної залежності й відчувала себе не стільки представником якогось суспільного стану, скільки саме людиною як такою. Додамо сюди ще й повагу до права, що вкорінилася на Заході. Й отримаємо глибоку потребу *рівності* (насамперед у правах), яка ставала прикметою цього часу. Не дивно, що гаслами Французької революції були «свобода», «рівність» (*égalité*) і «братерство».

До речі, в усвідомлюванні нової, вже суспільної форми «рівності» величезну роль, очевидно, відіграли ті-таки гроші. Бо нині вже хто завгодно, за наявності, звісно, коштів, отримував те саме, що й представник іще вчора привілейованого стану. Саме гроші поставали чи не найбільшою потугою цього зрівнювання.

Й зазначена тут *однаковість* у сприйманні товару дуже прикметна. Таким чином, якщо ми рівні, то й отримуємо за ту саму ціну цілком однакові й рівні речі, — повсякденний і наочний еквівалент ідеї рівності. Цей мотив є дуже суттєвим у розумінні й промислової революції, й тепер уже машинного виробництва. Бо справа не тільки в очевидному зростанні продуктивності. При цьому, завдяки багаторазовому механічному повторенню, й виникають оті цілком однакові речі. — Наприклад, у давнину кожну книгу переписували, та навіть і дослівно переписана, вона, звісно, була чимось індивідуальним. Але нині книжку друкують, і кожен її примірник анітрохи не відрізняється від інших…

Отже, рівність, або навіть і тотожність, які раніше не сприймалися, виявляються вже ледве не панівними. Невипадково й філософія цього часу — це «філософія тотожності». Ми бачим її й у Шелінга, й у Геґеля, тож ідеться про дещо спільне й притаманне, швидше, добі, ніж окремо взятій людині… При цьому тут ототожнювали речі, що здавна вважаються не тільки різними, але й прямо протилежними. Стосувалося це «тотожності мислення та буття». Найвідомішу, певне, тезу щодо тої тотожності ми знаходим у геґелівській «Філософії права»:

«Що розумне — те дійсне;
І що дійсне — те розумне»[1].

Тобто знову щось ідеальне відповідає чомусь реальному, — згадаймо гроші й товар, або «мислю», отож «існую». — Очевидно, всього розглянутого вже досить, аби, зрештою, зауважити: це не різні, хоча й дуже знайомі речі. Це сутнісна риса Заходу, що настійливо проявляє себе в усіх його порядках, ідеях, уявленнях.

Як бачимо, знову йдеться про загальну *раціональність*, адже Геґель невипадково все «дійсне» вважає «розумним». І хоча природа розумності тут іще не розкрита, сама будова цієї думки виглядає надто знайомою. Звичайно, це знову-таки

[1] *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. — М.: Мысль, 1990. — С. 53.

рівняння. — Тоді можемо припустити, що саме така будова й виявляється ключовою для розуміння раціональності. Бо «раціо», хай там як, а проявляє себе тоді, коли дещо до-рівнюється й ототожнюється з іншим… Отже: «Розум полягає, — зауважує й Гайдеґер, — у вигадуванні, *ви-думуванні* (Aus-dichten) однакового, самототожного»[1].

До того ж у Гайдеґера показано, що тема такої «рівності» не просто була відкрита Платоном, але й визначила підґрунтя для всієї його філософії. Більше того: для класичної філософії взагалі. Справа в тому, що наведена думка Платона не зводилася до розрізнення тої «рівності» й «рівних речей». Адже «рівність» (як ідея) не лише може мислитись окремо від однакових, отже, «рівних речей», але ще й *передує* розумінню цих речей як однакових. Як інакше вважати такі речі за рівні, коли відразу не мати для цього поняття самої рівності? «Отож ми, — каже Платон, — доконче повинні знати рівність як таку ще до того, як уперше побачимо рівні предмети…»[2]

Це, по суті, визначальна думка Платона. — Тут ідеться про ситуацію, коли щось ідеальне стає неначе передумовою для предметно сущих речей… Не на рівні вкрай заяложеного «столу» й «ідеї» такого столу (це тлумачення надто спрощене і шкільне), а стосовно до того, що визначають як *apriori*. Тому Гайдеґер підсумовує: «Витлумачуючи буття як ідею, Платон уперше надає буттю характер апріорності»[3].

Це справді був особливий момент у становленні філософії, й суттєво зауважити, що са́ме поняття рівності відіграло тут надзвичайно велику роль. Але спершу вбачалася лише рівність у стосунку між однаковими речами. Проте згодом, як з'ясувалося, тема рівності чи, сказати б, «еквівалентності» поширюється на все, що завгодно, й виявляється для Заходу визначальною… Ми бачили, що сталося це за певних історичних умов. — Отже, навряд чи варто казати про згаданий уже принцип *apriori*. Певне, краще казати про те, що М. Фуко назвав «історичним апріорі»[4].

Та, звісно, на відміну від Фуко, який описує спільні риси в побудові наукового знання, тут ідеться про дещо більше. Про встановлення панівного способу мислення, що складається з початку Нового часу й позначає собою всі сфери життя.

При цьому можна згадати ще й практичну спробу Платона створити таку державу, яка втілювала б у реальність його ідеї. Не варто, певне, казати, що це йому не вдалося. Більше того, вже знаючи про наївність отих утопій, ми розсудливо зазначаємо, що це було неможливим. Але чому неможливим? І чому, власне кажучи, не вдалося? Хіба та будова стосунків, яка, зрештою, постала на Заході, не втілювала насправді суто платонівське розуміння? — Знов ідеться про припущення тої «рівності», що має бути присутня в усьому, де проявляє себе західна цивілізація. З умоглядної, здавалося б, абстракції, відкритої ще Платоном, ідея рівності перетворилася на панівну…

Й важливо наголосити. Це не просто численні прояви того способу розуміння, що нагадує про Платона, це внутрішня побудова щойно згаданої цивілізації. Погляньмо на сутнісно *правовий* її характер. Адже кожна подія чи кожна дія тут узгоджуються з якимись ясно визначеними й до того ж — усвідомленими вимогами. І байдуже чи йдеться про дотримування закону, про виконання контракту,

[1] *Хайдеггер М.* Ницше. В 2-х т. — СПб.: Владимир Даль, 2006. — Т. 1. — С. 504.
[2] *Платон.* Діалоги… С. 251.
[3] *Хайдеггер М.* Ницше… Т. 2. — С. 192.
[4] Див.: *Фуко М.* Археологія знання. — К.: Основи, 2003. — С. 202–206.

чи про рух відповідно до сигналу світлофора. Тож одне має знову ж відповідати чомусь іншому.

Звичайно, ця відповідність є насправді досить умовною. — Так само, приміром, як і «рівність» у товарно-грошовому розрахунку. — Й постає таки запитання. Що саме забезпечує це значне поширення того принципу? Його повне домінування? Дуже просто: його вражаюча безвідмовність. — Адже можна скільки завгодно заперечувати цю «рівність» або «тотожність», але всі ті заперечення безсилі перед одним-єдиним аргументом. Адже вся нехитра механіка бездоганно й безвідмовно *працює*.

До речі, це поширення не тільки не послаблює раціональність, але, по суті, лише підтверджує. — Якщо прояви цього принципу трапляються де завгодно, тоді можна казати про рівноцінність окремих місць і моментів усього світу. Тобто знову ж таки згадується прирівнювання й тотожність. Уже звідси випливає таке бачення, де протяжність усього світу здається нам однорідною, що й встановлює той самий порядок у кожному його пункті… Звичайно, подібна впевненість є суто раціональною.

Утім у силі й поширенні цього принципу зачаїлась і його слабкість. Адже кожне припущення тої «рівності» (в якомусь цілком умовному вимірі) досягалося за рахунок абстрагування від усіх інших особливостей тих речей, які постали до по-рівняння. — На догоду такій «рівності» й раціональності було втрачене все живе та конкретне. Звичайно, це постійно компенсувалось у намаганнях емпіризму (й наукового, й повсякденного) відновити ці втрати. Власне, в тому і полягало його призначення. Та загроза постала з іншого й несподіваного боку, бо загальне поширення того принципу призводило до розхитування й руйнування всіх ієрархій. — Отже, «раціо», що, здається, мало встановлювати порядок, у подальшому своєму розвитку підштовхувало до хаосу. Й усе завдяки закону «завжди-рівності» або «вічної однаковості» (*der Immergleichheit*), як визначає його Т. Адорно [1].

Зрозуміло, що панування тієї «рівності», причому цілком умовної й дуже штучної, — відсувало кудись у бік усі природні залежності та стосунки. Й не те щоб оті стосунки відкидались і заперечувались (адже це була доба небаченої ще довіри до науки, все ретельно досліджувалось і вивчалось). Одначе сама будова того мислення, що трималося на «рівності», витискала, так би мовити, зі свідомості все влаштоване по-інакшому.

Й підкреслимо: традиційне бачення світу спиралося не на рівність і тотожність, а, навпаки, — на безумовне *протиставлення*. Живого і неживого, високого і низького, чоловічого і жіночого… Розхитувати ці речі ризиковано. Можна просто згадати Ніцше та його приклад, отже: «Кожен хоче рівності, всі рівні, — хто має іншу думку, той сам іде в божевільню» [2].

Та наївно сподіватися, що «рівність», яка складає зараз основу життя, може бути скасована чи принаймні послаблена, це, звичайно ж, і неможливо, і непотрібно. — Проте кожному, хто наважується на думку, необхідно таки здійснити свою власну критику «чистого розуму», щоб осмислити його межі й можливості.

[1] *Адорно Т.* Негативная диалектика. — М.: АСТ, 2014. — С. 57, 120.

[2] *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади. — К.: Основи, 2003. — С. 16.